

ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ СОЦІАЛЬНОГО ЗАХИСТУ

Економічну суть терміна «соціальний захист» розглянемо через пошук відповіді на питання, чи для всіх типів економічних систем він характерний, адже доволі часто науковці стверджують, що таке поняття властиве лише ринковій економіці. Погляди вчених-економістів у цьому питанні можна розподілити за критерієм існування або відсутності потреби в соціальному захисті. На нашу думку, доцільно виокремити школи лібералізму (класична, неокласична течія, марженалізм, монетаризм) та дирижизму (кейнсіанство, неокейнсіанство), представники яких ставлять під сумнів потребу державного втручання у сфери економічного й соціального життя суспільства. З іншого боку, існують школи марксизму і неолібералізму (змішана держава, держава суспільного добробуту), дослідники яких, навпаки, вважають процеси втручання держави у соціальну сферу не лише необхідними, а й бажаними. Суттєва різниця між ними полягає у тому, що в умовах реалізації політики марксизму існування соціального страхування є більш декларативним, а в умовах побудови соціально-орієнтованої (змішаної) держави, навпаки, страхуванню відводиться основна роль (рис. 1).

Рис. 1. Групування економічних шкіл за поглядами щодо потреби в соціальному захисті та соціальному страхуванні

Необхідність соціального захисту у теоретиків ринкової економічної системи (А. Сміт, Д. Рікардо, У. Петті, М. Фрідмен, Р. Ноузік, У. Беверідж, Дж. Ролз, В. Ойкен, Л. Ерхард та ін.) тісно пов'язана з дискусією про роль і місце держави в економіці. Визнання закономірності державного регулювання соціально-економічних процесів супроводжується полемікою щодо необхідності або відсутності потреби у соціальній захищеності населення. Існуючі точки зору дослідників знайшли відображення в альтернативних концепціях економічного лібералізму та економічного дирижизму.

Ідеї економічного лібералізму ще у XVIII–XIX ст. почали висловлювати представники класичної політичної економії (А. Сміт, У. Петті, Д. Рікардо, Р. Кобден, Дж. Брайт й ін.). Їх активно відстоюють сьогодні економічні школи неокласичного напрямку (маржиналізму, монетаризму і неолібералізму). Фундатори класичної політекономії, по-перше, розглядали ринкову систему господарювання як врівноважену та саморегульовану і, по-друге, вважали будь-яке втручання держави у процеси її функціонування порушенням особистої свободи й перешкодою для розвитку економіки.

Їхню позицію щодо соціального захисту населення можна підтвердити такими міркуваннями А. Сміта: «...людина повинна мати можливість існувати за рахунок власної праці; заробітна плата найманої особи при цьому є єдиним її фінансовим ресурсом, який має забезпечити необхідний рівень життя». Він, власне, зазначає, що якщо сім'я не в змозі заробити необхідну суму власною працею, то вона має її здобути «...жебраківанням або крадіством» [1]. Водночас вчений зауважує: «...фонд, призначений на відновлення, або, якщо можна так висловитися, на ремонт раба, звичайно перебуває в розпорядженні недбалого господаря чи неуважного керівника. Фонд, призначений для тієї самої мети стосовно вільної людини, перебуває в її власному розпорядженні ...». Наведене висловлювання свідчить про те, що А. Сміт підтримував ідею невтручання держави у сферу соціального захисту в теперішньому його значенні, і про те, що цей захист необхідно здійснювати за

рахунок децентралізованих джерел (власних коштів найманих осіб та власників капіталу).

Навіть такі дії держави і профспілок, як регулювання рівня оплати праці чи тривалості робочого дня, перешкоджають досягненню рівноваги між попитом та пропозицією. У цьому контексті варто звернути увагу на думку, яку висловив М. Фрідмен: «Замість або як доповнення до колишніх привілейованих класів виросли нові: бюрократи ... профспілки, які призвичаїлися вправно вдавати із себе представників найбільш знедолених і безправних робітників, а фактично до них входили найбільш високооплачувані робітники в країні – тобто робітнича аристократія; і, нарешті, нові мільйонери ... люди, які примудрялись обходити закони ... що ринули з парламенту й різних бюрократичних відомств, люди, які знайшли способи ухилитися від сплати прибуткового податку і переводити своє майно за тридев'ять земель – поза межами досягнення податкових інспекторів. Грандіозне перетасування доходів і багатства? Так. Менше несправедливості? Навряд чи» [2, с. 73].

Прихильниками концепції економічного лібералізму були теоретики маржиналізму і засновники неокласичної теорії – Л. Вальрас, А. Маршалл, В. Джевонс, Дж. Б. Кларк та ін. Так, Л. Вальрас, зокрема, стверджував: «...система вільної конкуренції забезпечує досягнення максимуму корисності товарів та послуг для всіх учасників... », а також зазначав: «...економіка є системою, в якій діють винятково приватні інтереси... » [3, с. 49]. Вчення про економічну роль держави – політичну економію – вони не зараховували до економічної теорії, принципово відстоюючи незалежність економіки від державного втручання, в тому числі у сфері соціального захисту населення [4, с. 56].

Прибічники дирижизму – активного втручання держави в економічні процеси (передусім це школи кейнсіанства і неокейнсіанства) – виступають з позиції необхідності регулювання економіки за допомогою певних інструментів (видатків бюджету, податків) з метою досягнення макроекономічної рівноваги. Крім цього, до основних функцій держави вони зараховують забезпечення

повної зайнятості в економіці.

Проте Д. Кейнс питання соціального захисту населення також не розглядав. Слід зауважити, що він порушував лише питання рівня заробітної плати (її скорочення) як можливого варіанта підвищення граничної ефективності капіталу і, як наслідок, зростання інвестицій в економіку. Власне кажучи, що Д. Кейнс, як й А. Сміт, вважав заробітну плату єдиним доходом населення, і якщо потрібне втручання держави в економіку, то не у сферу вирівнювання багатства в суспільстві, а у сферу створення ефективного попиту в економіці. Зокрема, він вказував на вплив рівня заробітної плати на рівень цін і визначав, що держава з цього питання має дотримуватися політики, за якою «...загальний рівень грошової заробітної плати маж підтримуватись максимально стійким, принаймні у короткостроковому аспекті. Результатом такої політики буде відносна стійкість цін ... » [5, с. 167]. Д. Кейнс не розглядав проблему платоспроможного попиту і, як наслідок, не ставив під сумнів неможливість населення оплатити вироблені у країні блага. Проте ми вважаємо, що така ситуація, особливо у країнах, де відбувається економічний спад, цілком можлива.

Історично склалося, що, кінець XIX – початок XX ст. став періодом виникнення значних економічних криз, спричинених загостренням відносин між працею та капіталом: заробітна плата була встановлена на мінімальному рівні, тоді як робочий день тривав 12–14 год. [6, с. 196]. Вияв цих суперечностей належить до так званих екстерналіїв ринкової економіки. Окремі держави почали запроваджувати заходи щодо згладжування цих суперечностей (Німеччина, згодом й інші країни Європи вводять соціальне страхування і регулюють мінімальний рівень заробітної плати). Впродовж XX ст. кроки держави у напрямку захисту праці як фактора виробництва не лише розширювались, а й набували нових форм вираження – від регулювання мінімальної заробітної плати до проведення політики у сфері повної зайнятості, виплати допомоги малозабезпеченим верствам населення та ін. Інакше кажучи, ідея вільного, не регульованого державою ринку (*laissez faire*) не витримала

випробування часом через те, що вона не одержала підтримки з боку практиків (політиків, урядовців).

З огляду на це ідеї економічного лібералізму (невтручання держави в економіку) значно модифікувалися. Різноманітні течії неокласичного напрямку вже не відкидають регулюючу роль держави, дискутуючи лише про сферу її впливу на економіку. Так, сучасні монетаристи обмежують цю роль грошовим обігом, а неоліберали визнають за державою лише обов'язки щодо підтримання сприятливих умов для функціонування ринкового механізму. Розглядаючи неолібералізм як течію економічної науки, звернемо увагу на теорію «мінімальної держави», яку розробив філософ Р. Ноузіком (друга половина ХХ ст.). На думку цього вченого, основними завданнями держави є лише забезпечення правопорядку та оборони, скорочення державного сектору, податкових платежів а отже й її фінансової відповідальності [7, 174]. Така лібералізація розширює можливості вільного ринку, який тепер не обмежений ні податковим інструментарієм, ні тягарем фінансованих з бюджету суспільних благ чи соціальних трансфертів [8, с. 232].

На відміну від підходу «мінімальної держави», окремі представники лібералізму (У. Беверідж, Д. Ролз, В. Ойкен, Л. Ерхард) розробили теорії, що обґрунтовують необхідність втручання держави не лише у правоохоронну, а й у соціальну сферу. Це знайшло своє відображення в розробці ідей держави суспільного добробуту та держави із соціально орієнтованою економікою (або змішаної держави). Прихильники першої (У. Беверідж, Д. Ролз) – держави суспільного добробуту – зазначали, що одним з її завдань, у межах забезпечення справедливості розподілу суспільних благ стає широке фінансування соціального захисту населення. Водночас Д. Ролз стверджував, що це найкраща поведінка для заможної більшості населення, оскільки тоді «...всі стають рівними... в тому значенні, що людині, захищеній всім суспільством, не страшні ніякі біди...» [9, с. 445]. Організаційно ідею такої держави було сформульовано в результаті прийняття у Великобританії в 1942 р. низки законів щодо системи соціального забезпечення і рішень Міжнародної

організації праці у 1944 р. Крайнім виявом держави суспільного добробуту вважаємо теорію соціального забезпечення, яку розробили К. Маркс та Ф. Енгельс та яку було реалізовано у плановій економіці соціалізму.

Дослідники планової економіки (К. Маркс, Ф. Енгельс, Л. Проніна, Р. Хабібі) поняття «соціальний захист» не розглядають, а замість нього використовують поняття «соціальне забезпечення». Марксистська концепція «соціального забезпечення» базується на тому, що його можна досягти шляхом згортання ринкових структур і передачі економічних та соціальних функцій державі. При цьому соціалістична держава зобов'язана не стільки фінансувати суспільні потреби, скільки займатися безпосереднім виробництвом і розподілом благ та послуг [10, с. 158]. Система соціального забезпечення була широко реалізована у СРСР, де й отримала своє теоретичне обґрунтування. Так, радянський науковець Л. І. Проніна зауважує, що соціальне забезпечення виявляє себе як економічна категорія, що виражає «...сукупність відносин щодо створення, розподілу, перерозподілу і вживання суспільної частини необхідного і частини додаткового продукту для найбільш повного задоволення потреб працездатних членів суспільства і забезпечення ... розширеного відтворення робочої сили» [11, с. 5]. Продовжуючи попередню позицію, вкажемо, що у своєму трактуванні окремого закону соціалістичного соціального забезпечення, Ю. Л. Достовалов, ніби підтверджує, що це поняття є неодмінним атрибутом планової фінансової системи. Зокрема, він зазначає, що забезпечення полягає у встановленні «...об'єктивних пропорцій між кількістю матеріальних і культурних благ, які отримує індивід, і його попередньою заробітною платою» [12, с. 19]. Доповнюючи описані вище підходи і роблячи щодо них свої висновки, Р. І. Хабібі стверджує, що існування такого закону зумовлено також «...об'єктивною необхідністю сучасного колективного страхового захисту» [13, с. 38].

Аналізуючи соціальне забезпечення радянської доби, вітчизняний дослідник Б. Надточій зауважує, що воно поширювалося на непрацездатних членів суспільства, коли за рахунок бюджетних коштів здійснювалася виплата

пенсій і допомоги малозабезпеченим сім'ям чи утримувалися будинки престарілих (інвалідів). Він, зокрема, вважає, що існування системи соціального страхування як форми забезпечення непрацездатних, у той період було, з чим ми цілком погоджуємося, «декларативним» [14, с. 31].

Як і в разі з вільним нерегульованим ринком, теорія держави суспільного добробуту не витримала випробувань часом – країни, що побудували планову економіку, розпалися (СРСР) або адаптували свою економіку до умов ринкового середовища (країни Східної Європи, Китай). У тих країнах, де за основу було взято ідеї У. Беверіджа, зіткнулися з виявами «...породжуваної діяльністю держави економічної неефективності та фінансового марнотратства... Парламенти нерідко вимушені схвалювати соціальні програми, котрі більше відповідають демагогічним гаслам або політичним амбіціям, ніж реальним потребам більшості громадян...» [15, с. 33]. Таким чином, ідея держави суспільного добробуту поступово трансформувалась в теорію змішаної держави або держави із соціально орієнтованою економікою, основи якої розробила школа німецьких неолібералів (В. Ойкен, Л. Ерхард). Вони вважають, що суть системи соціального ринкового господарства полягає у свободі дії ринкового економічного механізму і широкій системі соціального захисту громадян. Ідеї такої держави й нині набувають підтримки в наукових колах, але зараз серед вчених ведеться дискусія про оптимальне співвідношення механізму й захисту [16, с. 116].

На основі сказаного вище можна констатувати, що термін «соціальний захист» (у підходах марксистів – «соціальне забезпечення») введено до наукового обігу не так давно (кінець XIX – початок XX ст.), а вперше його було вжито у нормативних актах європейських країн. Потреба у використанні цього поняття зумовлена викликами поширеної у той час ринкової економіки, не регульованої державою (*laissez faire*). Згодом воно набуло осмислення у теоретичних постулатах змішаної (неолібералізм) та планової (марксизм) економіки. Інакше кажучи, соціальний захист має не просто економічний, а економіко-правовий характер. Таким чином, позиція про те, що соціальний

захист притаманний лише ринковій економічній системі, є мало обґрунтованою.

Література

1. Смит А. Исследование о природе и причинах богатства народов [Електронний ресурс] / А. Смит. – Режим доступу : http://www.cato.ru/library/smith/wealth_of_nations.
2. Фридмен М., Хайек Ф. О свободе / М. Фридмен, Ф. Хайек. – М. : Социум, Три квадрата, 2003. – 182 с. – (Серия «Философия свободы», вып. II.).
3. Вальрас Л. Элементы чистой политической экономии [Електронний ресурс] / Л. Вальрас. – М. : Изограф, 2000. – 448 с. – Системні вимоги: Pentium ; 32 Mb RAM; Windows 95, 98, 2000, XP. – Назва з титул. екрану.
4. Маршал А. Принципы экономической науки / А. Маршал. – М. : Прогресс, 1993. – 323 с. – Т. 1.
5. Кейнс Дж. Мейнард. Общая теория занятости, процента и денег [Електронний ресурс] / Дж. М. Кейнс. – Режим доступу : <http://books.efaculty.kiev.ua/isekvc/9/>.
6. Загальна економічна теорія (політична економія) : підручник. у 2-х частинах [І. В. Буян, Ковальчук В. М., Р. М. Березюк та ін.] ; за ред. І. В. Буяна, В. М. Ковальчука. – Тернопіль, 2001. – 336 с. – (част. 2).
7. Nozick R. Anarchy, State and Utopia [Електронний ресурс] / Р. Ноузік. – Режим доступу: http://en.wikipedia.org/wiki/Anarchy,_State,_and_Utopia#Equality.2C_Envy.2C_Exploitation.2C_Etc.
8. Розанвалон П. Утопічний капіталізм. Історія ідеї ринку / П. Розанвалон ; [Пер. з фр. Є. Марічева]. – К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2006. – 246 с.
9. Ролз Дж. Теорія справедливості / Дж. Ролз. – К. : Основи, 2001. – 822 с.
10. Маркс К. Капітал. Критика политической экономии [Електронний ресурс] / К. Маркс. – Режим доступу : http://souz.info/library/marx/capital/capital_1o1.htm#_010101
11. Пронина Л. И. Повышение эффективности социального обеспечения / Л. И. Пронина. – М. : Экономика, 1990. – 124 с.
12. Достовалов Ю. Л. К вопросу о формах распределения при социализме / Ю. Л. Достовалов // Экономические науки. – 1975. – № 5. – С. 16–21.
13. Хабиби Р. И. Механизм распределения общественных фондов потребления / Р. И. Хабиби. – М. : Экономика, 1986. – 165 с.
14. Надточій Б. Соціальне страхування чи соціальне забезпечення? Погляд з позицій системи прав, установ та принципів / Б. Надточій // Україна: аспекти праці (укр.). – 2003. – № 1. – С. 31–35.
15. Андрущенко В. Л. Фінансова думка Заходу в ХХ столітті: (Теоретична концептуалізація і наукова проблематика державних фінансів) / В. Л. Андрущенко. – Львів : Каменяр, 2000. – 303 с.: схеми, табл.
16. Ойкен В. Основы национальной экономики : [предисл. В. Автономова, В. Гутника; послесл. В. Освальта] / В. Ойкен – М. : Экономика, 1996. – 342 с.